

UNIVERSITATEA BABEȘ – BOLYAI CLUJ - NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

CATEDRA DE ISTORIE MEDIEVALĂ ȘI ISTORIOGRAFIE

TEZĂ DE DOCTORAT

***REFORMA ȘI ROMÂNII DIN PRINCIPATUL
TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVII - LEA***

-REZUMAT-

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

Acad. prof. univ. dr. IOAN - AUREL POP

DOCTORAND:

MIHAI GEORGIȚĂ

CLUJ – NAPOCA

2011

Cuprins

Introducere

OBIECT ȘI METODĂ

Capitolul I

ISTORIOGRAFIA REFORMEI ȘI ROMÂNII DIN TRANSILVANIA ÎN SEC. AL XVII-LEA

I. 1. Istoriografia iluministă despre impactul Reformei asupra românilor din Transilvania

I.2. Istoriografia pașoptistă și romantică despre protestantism și românii transilvăneni

I.3. Istoriografia ecleziastică în atenția școlii critice

I.4. Preocupări privind calvinismul și biserica românească în perioada interbelică

I.5. Istoriografia contemporană despre Reformă și românii din Transilvania

Capitolul II

BISERICA ROMANEASCA LA FINELE VEACULUI AL XVI-LEA ȘI POLITICA CONFESIONALĂ A LUI MIHAI VITEAZUL

II. 1. “Evlaviosul” și creștinul domn

II.2 Relațiile lui Mihai Viteazul cu creștinătatea sud-dunăreană

II. 3. Mihai Viteazul în sprijinul ortodocșilor ruteni

II. 4. Politica religioasă a lui Mihai Viteazul în Transilvania

Capitolul III

POLITICA CONFESIONALĂ A PRINCIPILOR CALVINI AI TRANSILVANIEI ...

III.1. Destinul bisericii românești din Transilvania până la Gabriel Bethlen

III.2. Clerul românesc transilvănean în timpul lui Gabriel Bethlen

III.3. Propaganda calvină în rândul clerului românesc în timpul principilor Rakotzi

III.4. Biserica românească din Transilvania de la Mihai Apaffi la unirea cu biserica Romei

III 5. Biserica românească din Transilvania în zonele dominate de turci

III.6. Politica confesională a Habsburgilor și relațiile calvino-ortodoxe în momentul Unirii religioase

Capitolul IV

STAREA MATERIALĂ ȘI SOCIALĂ A CLERULUI ROMÂNESC DIN
TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVII-LEA

.....

IV.1 Situația materială și poziția socială a clerului românesc până în secolul al XVII-lea

IV.2. Situația materială și socială în secolul al XVII-lea

IV.3. Preoții înnoșiți

Capitolul V

ERETICI, CONVERTIȚI ȘI APOSTAȚI

.....

V.1. Eretici

V. 2. Convertiți și apostazi

Capitolul VI

LĂCAȘURILE DE CULT ȘI ARTA BISERICESCĂ - MODEL IDENTITAR
CONFESIONAL

VI 1. Tradiția interferențelor artistice religioase pe teritoriul Transilvaniei
.....

VI.2. Artă bisericească și edificii de cult românești în timpul Renașterii artistice și a reformelor religioase

Capitolul VII

CARTEA ÎNTRE TRADIȚIA PRAVOSLAVNICĂ ȘI REFORMA RELIGIOASĂ ...

VII. 1. Cartea manuscrisă și tipărită

VII.2. Literatura religioasă polemică

Capitolul VII

INSTITUȚIA SOBORULUI ÎNTRE TRADIȚIE ȘI REFORMA CALVINĂ

VII. 1. Soborul mare

VII. 2. Soborul mic

Considerații finale

Bibliografie

Anexe

Rezumatul lucrării

Cuvinte Cheie: *Biserică, calvini, ortodocși, principat, Transilvania*

Relațiile bisericii românești din Transilvania cu protestanții calvini au făcut obiectul cercetării încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: În epoca iluminismului se vor contura principalele două curente istoriografice: una promovată de învățatul ungar Péter Bod, care sublinia influența benefică a reformei calvine în devenirea culturală și spirituală a românilor, și una dezvoltată, în spiritul Contrareformei, de către corifeii „Școlii ardeleni”, care pune în evidență persecuțiile religioase și denaturarea cultului tradițional.

Problematica este reluată de generația pașoptistă și școala romantică, dar strâns legat de istoria generală și de mișcarea de emancipare națională. În urma acumulării de noi surse și de publicarea sistematică a izvoarelor, activitate începută din timpul romantismului, „școala critică”, încurajată de pozitivism și maturizată spre sfârșitul secolului al XIX-lea, abordează cu mai mult profesionalism, cu spirit critic și analitic, dar, în egală măsură, și mai profund, relațiile bisericii românești din Transilvania cu Reforma, fără însă să se poată detașa cu totul de discursul confesionalizant și patriotic.

După Marea Unire s-a continuat tradiția, inaugurată de „școala critică”, însă s-a depășit discursul confesionalizant și patriotic, care nu-și mai avea locul acum în noul context politic. Deși documentul rămâne principalul obiect de cercetare și este mereu valorizat, el nu mai este fetișizat, deoarece s-a constatat că nu poate oferi obiectivitate deplină. De aceea, accentul se pune pe context, pe înțelegerea mecanismelor istorice, iar discursul devine preponderent explicativ.

În perioada interbelică se pun bazele cercetării sistematice a fenomenului reformelor protestante și a influențelor în biserică și cultura românească din Transilvania. Acum apar broșuri și cărți care abordează strict relațiile dintre români și protestanți, atât în istoriografia română, cât și în cea maghiară.

Interesul pentru această temă va cunoaște sub regimul comunist o curbă descendentă, fiind abordată de cercetători doar ca o temă conexă a istoriei culturale și sociale, sau va fi cuprinsă în scurte capitole din istoria bisericească. După căderea acestui regim politic, ecleziologia, un domeniu aflat în umbră, a redevenit de mare interes științific, frecventat de istorici, teologi, antropologi. Un rol hotărâtor în relansarea cercetării istoriei relațiilor

interconfesionale, i-a revenit bisericilor, care au reintrat în prim-plan, căutând să se redefiniească într-o societate liberă. Astfel, s-au reînființat mai multe instituții de învățământ teologic superior și multe reviste de profil, care au acordat un spațiu amplu tematicii relațiilor interconfesionale în decursul istorie. Nu doar interesul a sporit, ci și metodele de investigație s-au reactualizat, interdisciplinaritatea devenind punctul forte al reinterpretării datelor și faptelor istorice. În noul context științific, relațiile interconfesionale au făcut și ele obiectul de cercetare a noilor metode. În ce privește relațiile bisericii românești cu reforma au rezultat studii și lucrări, ce dezvăluie alte perspective și clarifică multe aspecte. S-a configurat, astfel, un nou curent istoriografic în această problematică, care încearcă să reconcilieze cele două curente divergente formate în timpul iluminismului și care de-a lungul timpului rar au căzut întrutotul de acord. În afară de modernizarea discursului și a metodelor, acest nou curent istoriografic a fost alimentat de spiritul irenic, de o anumită dezideologizare și mai ales de descoperirea unor surse inedite. Din această perspectivă modernă, sperăm că prin cercetarea noastră o să avem un aport semnificativ la reliefaarea unor aspecte inedite ale subiectului și la lămurirea altora încă confuze.

Momentul Mihai Viteazul este foarte important din punctul nostru de vedere în relațiile dintre biserica românească ortodoxă și celelalte bisericii în debutul secolului al XVII-lea. Pentru a înțelege corect acțiunile și politica lui Mihai Viteazul, istoricul P. P. Panaitescu ne îndeamnă să analizăm trăsăturile sufletești care l-au determinat să lupte în numele creștinătății, dar și să-și sprijine și apere credința strămoșească.

A crescut și trăit în proximitatea bisericii ortodoxe, având, potrivit mărturiilor epocii, o mare evlavie și credință. Ajuns domnitor, în calitate de reprezentant a lui Dumnezeu pe pământ, trebuia să-și ocrotească biserica și credința propovăduită de aceasta. În scurta s-a domnie n-a precupețit nici un moment pentru a se preocupa cu deosebită atenție de biserica românească ortodoxă. Astfel, pe lângă fireasca atenție de care s-a bucurat mitropolia și episcopiile Țării Românești, peste douăzeci de mănăstiri din această provincie au beneficiat de multe dani. De asemenea, în numai patru luni cât va ședea și pe tronul Moldovei, așadar, o scurtă perioadă, destul de agitată din cariera sa politică și militară, Mihai Viteazul întărește privilegiile unor mănăstirii moldovenești și face dani altora.

După confruntarea de la Călugăreni, când țara nu reușise să se refacă total în urma devastării ei, acesta luase hotărârea împreună cu ierarhii bisericii să facă un mare sinod pentru a statornicii buna rânduială în mănăstiri, amânând chestiuni stringente ale politicii și războiului. S-a fixat în scris, astfel, primul regulament monahal, valabil pe tot parcursul veacului al XVII-lea.

Urmând tradiția predecesorilor săi, Mihai Viteazul a continuat să facă danii la Muntele Athos. Însă evlavia credinciosului voievod iese la iveală nu numai în timpuri de pace, în momente de firească reculegere, ci și pe câmpul de luptă, când toată nădejdea se îndreaptă spre pronia cerească. Înainte de o mare luptă făcea un gest pios, o danie către un locaș de cult, săvârșea liturghia, iar în timpul luptei invoca cu putere numele lui Isus.

A îmbrățișat cauza întregii creștinătăți, care era amenințată de pericolul otoman și musulman, intrând în Liga Sfântă, unde s-a manifestat ca unul dintre cei mai importanți lideri. În războiul cu turcii de la sudul Dunării a fost perceput de populațiile ortodoxe ca un eliberator și restaurator al Imperiului Bizantin. Ortodocșii din Balcani au luptat cu mai mare entuziasm lângă Mihai Viteazul pentru că era de aceeași confesiune cu ei, întrucât perspectiva eliberării de sub dominația otomană de către un rege sau un principe catolic nu-i mulțumea, cei mai radicali preferând mai bine să rămână sub ocupația musulmană, decât, în urma acestei eliberări, să se catolicizeze.

În calitate de important lider ortodox va veni în sprijinul ortodocșilor ruteni din Ucraina, persecutați și supuși unei propagande catolice agresive, declanșată mai ales după unirea de la Brest-Litovsk. Din 1598 renunțase la politica filopolonă și va interveni nemijlocit pentru cauza ortodocșilor ruteni. Astfel, cu știința patriarhului ecumenic, va încheia o alianță secretă cu voievodul Kievului, Constantin Ostrogorski și cu țarul Rusiei, iar prin acțiuni diplomatice și militare trebuiau să contracareze propaganda catolică și chiar să-i îndepărteze pe catolicii din Ucraina.

Intrarea lui Mihai Viteazul în Liga sfântă, inițiată de Papă și de statele catolice, apoi tratatul de vasalitate cu Transilvania a condus la adoptarea unei politici de conciliere și de respect reciproc între biserica românească și cea catolică. Dacă prin tratatul din 1595, încheiat la Alba Iulia, cu Sigismund Bathori s-a produs o scădere drastică a autorității voievodului român, iar autonomia Țării românești a fost aproape desființată, s-a obținut, totuși, reșezarea oficială a Mitropoliei ortodoxe din Transilvania sub jurisdicția Mitropoliei din Târgoviște, așa cum fusese în vechime, precum și garanția funcționării bisericii românești conform cu tradițiile, învățăturile și dogmele ei.

În virtutea acestui tratat, Mihai a primit câteva domenii în Transilvania, unde putea să se refugieze cu familia în cazul că va pierde tronul, în urma războiului cu turcii. Administrarea acestor domenii nu s-a făcut doar din punct de vedere economic, ci și religios, deoarece aici va construi pentru comunitatea ortodoxă lăcașuri de cult. De o atenție deosebită din partea voievodului s-a bucurat însă mitropolia românească de la Alba Iulia, unde va ridica o nouă reședință și o nouă biserică.

Semnarea tratatului din 9 iunie 1598 cu habsburgii a însemnat anularea de drept a celui din 1595, iar în schimbul recunoașterii unei suveranități nominale a împăratului, Mihai Viteazul obținea puterile depline ale unui principe legitim. În ce privește religia, primește garanții pentru libertatea cultului ortodox și, în plus, interzicerea oricăror forme de prozelitism catolic, având în vedere încercările lui Sigismund și propunerile repetate ale papei pentru atragerea la unire cu biserica catolică.

Ocuparea Transilvaniei și stăpânirea ei timp de aproape un an, i-a dat ocazia voievodului român să sprijine nemijlocit biserica ortodoxă, tratată până atunci în acest principat ca o biserică tolerată. Pentru a intra în grația Papei și a obține mai repede recunoașterea stăpânirii sale în Ardeal din partea habsburgilor a sprijinit fățiș biserica catolică în detrimentul cultelor reformate. În special împotriva calvinilor și unitarienilor se iau o serie de măsuri menite să diminueze prezența acestora în viața publică și să-i scoată în final dintre confesiunile recepte, recunoscute în principat. În locul confesiunii calvine și unitariene a fost impusă confesiunea ortodoxă a voievodului român, pentru întărirea căreia acesta nu a ezitat să-i pună la dispoziție chiar o parte din bunurile și averile iezuiților.

De asemenea, pentru consolidarea acestei instituții reprezentative, Mihai Viteazul numește episcopi fideli în scaune vacante. După ce a ridicat biserica ortodoxă în rândul religiilor oficiale ale Transilvaniei, a luat măsuri pentru îmbunătățirea situației slujitorilor ei, tratați ca iobagii și discriminați în acest principat. Prin urmare, a cerut Dietei să aprobe scutirea preoților români de robotă și alte sarcini specifice iobăgimii. Nu se viza, astfel, tocmai eliberarea clerului românesc din șerbie, dar era un important act pe calea emancipării și a ridicării lor la egalitate cu a celui a bisericilor oficiale. Aceste măsuri de ameliorare a stării preoțimii românești ardeleni, precum și promovarea bisericii ortodoxe între confesiunile oficiale, vor rămâne un deziderat și după trecerea acestui voievod în eternitate.

Prigonirea clerului român ortodox și desconsiderarea instituției lor prin hotărârile dietelor, ținute după alungarea și asasinarea voievodului Mihai, nu au putut fi transpuse cu consecvență în fapt datorită noilor evenimente și conjuncturi de pe scena politică, care au dus la reconsiderarea reprezentanților bisericii ortodoxe. De altfel, întreaga evoluție a vieții religioase a românilor ardeleni este jalonată de contextul politic și social, de transformările politice și instituționale care au avut loc în principatul Transilvaniei în secolul al XVII-lea. În acest sens, putem observa cum domnitorii români au putut sprijini biserica românească ardeleană de fiecare dată când încheiau înțelegeri cu principii Transilvaniei sau când treceau cu oștile peste Carpați. Pe de altă parte, când principii ardeleni doreau să domine absolut, biserica românească era prinsă în proiecte ce vizau asanarea confesională pentru a nu mai

exista elemente centrifuge, asanare care se definea prin prozelitism, convertiri și schimbarea structurii instituționale a bisericii românești ortodoxe.

Biserica românească din Transilvania va evolua, așadar, în acest veac, între lupta pentru păstrarea neștirbită a tradiției, pentru obținerea unor privilegii sau redobândirea unui statut de care s-a bucurat prea puțin în timpul lui Mihai Viteazul, și acceptarea unor compromisuri față de măsurile de calvinizare.

Sigismund Rakoczi, spre deosebire de viitorul principe Gabriel Bathori, s-a preocupat de bunele legături cu domnitorii români, raporturi mai bune având însă cu cel moldovean. Probabil la sugestiile lui Simion Movilă, acesta reconfirmă la 23 iunie, calitatea lui Spiridon de întâistătător a tuturor bisericilor românești din Transilvania și părțile ungurești. Dar acest principe, care ducea o politică confesională de conjunctură, prin aceea că numește episcopi la recomandarea voievozilor români, nu ezită să favorizeze atragerea clerului românesc la calvinism. O dovadă în acest sens stă diploma, emisă de principe la Beiuș în ianuarie 1608, prin care scutește pe preotul Mihai din Vajdafalva, convertit la calvinism, de toate taxele datorate fiscului și stăpânului de domeniu. Totodată, în această diplomă se arată că toți preoții români care pe viitor vor îmbrățișa confesiunea calvină se vor bucura de aceleași drepturi și privilegii ca și cei maghiari calvini, fiind scoși de sub jurisdicția episcopului ortodox și permițându-le astfel să-și aleagă proprii episcopi și protopopi. Așadar, prin scutiri și alte privilegii se inaugura o nouă perioadă de atragere a clerului românesc la calvinism.

Nu putem ști cu exactitate ce l-a determinat pe un principe cu veleități dictatoriale ca și Gabriel Bathori să acorde preoților români un act de scutire pentru sarcinile iobăgești, deosebit de valoros prin motivații și semnificații. În primul rând, este aproape similar celui emis în timpul lui Mihai Viteazul, ceea ce ar putea însemna că preoții ortodocșii nu au uitat gestul făcut de domnitorul român și nu s-au descurajat pe urmă, așteptând momentul potrivit pentru a solicita din nou unele drepturi corespunzătoare statului lor. În 9 iunie 1609, de la Alba Iulia, ca răspuns la o plângere formulată de preoțimea ortodoxă din Transilvania și părțile ungurești, principele Gabriel Bathori, mărturisind sincera lui pietate și afecțiune pentru servitorii bisericii și datorită stării mizere a preoțimii românești ortodoxe, a hotărât ca aceștia, aflați în condiție iobăgească să fie scutiți de toate sarcinile plebee și serviciile civile datorate stăpânilor și să se poată strămuta liberi împreună cu familia oriunde doresc, după ce în prealabil s-au achitat de obligațiile față de stăpânul de pământ, recte darurile datorate potrivit obiceiului încetățenit, și după ce au anunțat pe vlădica lor din Bălgrad. Fără să conțină vreo condiționare de ordin confesional, sau mesaje prozelite, ca cel emisă de Sigismund, actul, situat în succesiunea hotărârii dietale din 1600, deschide seria unor acte similare emise de

principi, care vor reconfirma de-a lungul secolului statutul de oameni liberi al sacerdoșilor români, în funcție de anumite conjuncturi politice.

Odată cu venirea la tron a lui Babriel Bethlen, pentru un deceniu și jumătate, conferind astfel o stabilitate statală, biserica ortodoxă română din Ardeal și slujitorii săi va cunoaște o altă etapă a evoluției și un nou impact al influenței calvine. Bunele relații pe care principele le-a avut la început cu domnii români ne-ar putea lămuri de ce acesta s-a abținut să intervină fățiș în rosturile tradiționale ale bisericii. În același spirit de toleranță și admirație pentru slujitorii bisericii, Gabriel Bethlen reconfirmă diploma din 1609 a lui Gabriel Bathori, prin care preoții români de rit grecesc din Transilvania și părțile anexe primesc o serie de drepturi și scutiri. Prin urmare, putem afirma că Gabriel Bethlen a avut o atitudine binevoitoare față de biserica românească ortodoxă, atitudine ce putea decurge atât din datoria sa de a respecta și asigura bunul mers al vieții spirituale, cât și din bunele relații pe care le avea cu principii români protectori și susținători ai ortodoxiei din Transilvania. Există indicii însă că el a favorizat convertirea la calvinism a preoșilor români încă de la început, în zonele românești unde voievozii români nu aveau o mare influență, fiind încurajat, probabil, de anumite succese ale predicatorilor români în părțile de vest ale principatului. Câteva mărturii s

Un document ne semnalează că la puțin timp după urcarea sa pe tron, i se aduce la cunoștință situația unor preoși români din comitatele Bihor, Crasna și Solnocul interior, care au îmbrățișat calvinismul și așteptau să le fie recunoscute toate drepturile și privilegiile oferite preoșilor calvini. Mai exact, a aflat că acești preoși și diaconi români propovăduiesc cuvântul lui Dumnezeu și credința calvină în bisericile românești, renunțând la erorile credinței grecești răsăritene. Aceștia activau cu succes în câteva din bisericile românești și s-au supus de bunăvoie jurisdicției superintendentului calvin și altor predicatori de seamă, sub a căror îndrumare și cu a căror sprijin au început să propovăduiască învățăturile calvine între români.. Așadar, la 17 februarie 1614, luând act de această realitate favorabilă bisericii calvine, care-și atrăgea noi adepți, principele emite un document prin care le acordă onoruri, favoruri, privilegii, prerogative, îngăduințe, libertăți și scutiri, de care s-au folosit ceilalți pastori și diaconi ai bisericilor ungurești de credință calvină. Rezultă din analiza acestui document că predicatorii calvini au reușit să-și atragă noi adepți din rândul câtorva preoși români. Presupunem că principalul motiv al acceptării calvinismului a fost atât oferta materială și socială, cât și privilegiile și favorurile de care se bucurau preoșii calvini, și mai puțin ori, poate, deloc „o învățătură mai sănătoasă”.

După ce autoritatea lui Bethlen a ajuns la apogeu, nu mai simțea necesară consultarea cu domni sau mitropoliții din cele două țări românești în chestiuni religioase, ambițiile sale

politice vizând chiar supunerea acestora. O guvernare greu de zdruncinat se putea realiza numai prin convertirea celorlalte culte la calvinism, menit să dea suportul ideologic al puterii princiare. Încercând să se încrezător în sine, principele, invocând ideea unei singure confesiuni în principatul său, dar și în calitatea de garant al purității credinței, i-a solicitat acordul patriarhului Chiril Lucaris de a-i calviniza pe românii din Ardeal, decăzuți moral și inculți teologic. Răspunsul patriarhului, simpatizant el însuși al calvinismului, emis în 2 septembrie 1629, îi dă de înțeles că acest deziderat este greu de atins și că o condiție *sine qua non* este ruperea legăturilor cu românii din celelalte două provincii, care este imposibil de realizat.

Politica de calvinizare a clerului este reluată mai sistematic de succesorii lui Gabriel Bethlen, principii Rakoczi, în timpul cărora ea atinge apogeul. Colaborarea dintre principele Gheorghe Rakoczi I și diriguitorii bisericii calvine devine tot mai strânsă în vederea subordonării celorlalte biserici. Radicalizarea intențiilor și discursul aferent ține de accentuarea procesului de confesionalizare, ce urmărea combaterea curentelor disidente apărute în cadrul calvinismului și astfel consolidarea puterii episcopale; anihilarea sabatarienilor și așezarea bisericii unitariene sub controlul puterii centrale, dar nu în ultimul rând transformarea arhierului român de la Alba Iulia într-un subordonat al ierarhului calvin.

În paralel cu reconfirmările scutirilor acordate preoților români, Gheorghe Rackoczi I numește și întărește mitropoliți români la Alba Iulia cu obligația să respecte condițiile de calvinizare a bisericii românești, condiții care trebuiau impuse întregului cler românesc. Unele din prevederile calvinizante, cuprinse în diplomele de numirea a mitropoliților, vor figura, în această perioadă, și în diplomele de numire a câtorva protopopi dispuși să colaboreze. Mitropolitul Ilie Iorest, care nu a dorit să aplice acest program de calvinizare, a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc, iar în locul lui va fi numit Simion Ștefan, mult mai dispus să pună în operă măsurile calvinizante și să accepte imixtiunea tot mai mare a superintendenței calvine în problemele interne ale bisericii românești.

Deși o perioadă Gheorghe Rakoczi al II-lea va continua politica de calvinizare inaugurată de tatăl său, implicarea spre sfârșitul domniei în campanii externe militare, având sprijinul domnitorilor români, a coincis cu o politică mai conciliantă față de biserica ortodoxă din Ardeal și cu scăderea în intensitate a prozelitismului calvin. Astfel, a putut fi numit mitropolit ca Sava Brancovici, care nu agreea deloc politica absolutismului calvin.

Sub principele Mihai Apaffi, un principe cu slabă autoritate, propaganda calvină n-a mai avut consecvența și determinarea necesară să impună măsuri ce vizau reformarea bisericii românești potrivit concepțiilor lui Calvin. Pe de altă parte, legăturile strânse cu țările române și intransigența lui Sava Brancovici s-au constituit în alți factori de anihilare a prozelitismului

calvin. Însă numirea unui nou superintendent în persoana lui Mihail Tofoi, fost predicator la curtea principelui, un adversar declarat al ortodoxiei, și organizarea unui complot împotriva lui Apaffi de care știa și Sava Brancovici, au condus la înlăturarea lui din scaun în 1680. După demiterea și împricosenirea acestui mitropolit va fi ales în locul lui, cu vot unanim, Iosif Budai, iar principele emite la 28 decembrie 1680 diploma de confirmare a noului mitropolit cu jurisdicția peste Transilvania și părțile anexe, cu excepția Țării Făgărașului, impunându-i spre respectare 19 condiții calvinizante. A fost nevoie de intervenția domnului muntean, Șerba Cantacuzino, pentru ca românii ortodocși din Ardeal să-și poată păstra toate ceremoniile lor religioase. Iosif Budai n-a rămas decât doi ani în scaunul mitropolitan, iar urmașul lui, grecul Ioasaf a încercat să răzbune fărădelegile comise împotriva lui Sava Brancovici și să păstorească cu autoritate biserica românească ardeleană, respingând orice imixtiune calvină. Numirea lui Varlaam, după moartea acestuia, a fost condiționată iarăși de cele 19 puncte calvinizante, însă propaganda calvină pierde din intensitate, deoarece în 1688 noii stăpâni ai Transilvaniei erau habsburgii catolici

Biserica românilor este scoasă de sub influența politică calvină de către imperiali care urmăreau o reechilibrare a balanței politice interne prin unirea românilor cu biserica Romei. Diploma imperială din 1692 oferea clerului românesc posibilitatea de emancipare și de ameliorare a statutului social. Calvinii au încercat și ei o replică prin numirea noului mitropolit al Ardealului Teofil în decembrie 1692, pe baza celor 19 condiții.

Organizarea consistoriului suprem reformat a urmărit cu precădere în această perioadă să reziste împotriva restaurației catolice promovate de habsburgi. Din conducerea acestui Consistoriu făceau parte guvernatorii calvini ai Transilvaniei, care dispuneau de autoritatea și de forța necesară. Astfel, 1692 guvernatorul Gheorghe Banffi, președintele Consistoriului a fost cel care l-a întărit pe mitropolitul Teofil, impunându-i cele 19 puncte calvinizante. Unirea românilor ortodocși cu Roma, a stârnit un interes mărit în sânul Bisericii reformate, preocupată să apere pe preoții români care au recunoscut jurisdicția superintendenței calvine.

Prima informație despre proiectul unirii, a ajuns la curatorii supremi calvini, Gheorghe Banffii și cancelarul Nicolae Bethlen, în anul 1697, când trimiși de stările ardeleni au stat la Viena 6 luni pentru negocieri. Au protestat imediat la ministrul Kinsky și au înaintat un memoriu împăratului, dar fără succes. Totuși, în martie 1698 în consiliul miniștrilor au reușit să convingă pe membrii acestuia să accepte dreptul preoților ortodocși de a se uni cu oricare din cele patru religii recepte din Ardeal, obținând totodată și statutul social al clerului din religia respectivă. În acest sens, a fost emis decretul imperial din 14 aprilie 1698. Prin urmare, în timpul anchetelor privind unirea, efectuate în anul următor, s-a constatat că unii

preoți preferau să rămână alături de biserica calvină, solidaritate ce era privită ca un aranjament oficial, care nu presupunea schimbări în viața lor religioasă. În anii următori biserica greco-catolică română unită cu Roma, se va consolida treptat și va înlătura toate imixtiunile bisericii reformate calvine în viața românilor.

Starea economică a clerului diferitelor confesiuni din Transilvania era strict legată de situația lor socială și, în anumite cazuri, politică. Situația materială a preoțimii române ardeleni a rămas în cea mai mare parte similară celei a iobagilor români, deci a enoriașilor săi. Ea nu se bucura de privilegiile clerului din confesiunile recepte. Cu toate acestea, pe parcursul secolului al XVII-lea a încercat, ori de câte ori s-a ivit o ocazie favorabilă, să solicite îmbunătățirea stării lor. Iar atunci când obțineau anumite avantaje sau scutiri, făceau deosebite eforturi pentru a le păstra neîngrădite de abuzurile stăpânilor de domeniu. Cele mai multe scutiri le-au obținut de la principii Transilvaniei, iar Dieta și adunările nobiliare au încercat să le restrângă. De aceea, au oscilat permanent între o stare materială inferioară și beneficiul unor privilegii.

La fel ca preoții confesiunilor oficiale, preoții români nu aveau salariu, dar primii, spre deosebire de ultimii, pe lângă veniturile curente, se bucurau de beneficiile senioriale din dijme, vămi, pământ parohial, iar unii aveau în posesie sate întregi sau părți de sate.

Cu excepția preoților români nobili și înstăriți, clerul și biserica din satul românesc, în Evul Mediu, erau în general întreținute de enoriași. Din acest motiv preoții români au fost iertați de dijma către biserica catolică oficială și apoi de cea reformată.

Majoritatea clerului nu prea putea aduna averi, căci, pe lângă datoriile către fisc și stăpânul domeniului, era obligat să achite anual dăjtile către episcopul lor.

În secolul al XVII-lea, totuși, starea socială și economică a clerului românesc se va îmbunătăți datorită unor măsuri statale menite să le ușureze traiul. De aceea, situația semiprivilegiată a preotului român, în comparație cu restul iobagilor, i-a atras pe mulți tineri înspre această profesie. Însă numărul crescând de preoți i-a nemulțumit pe membrii dietei, care au cerut reducerea numărului preoților români.

Aceștia primeau așa-numite „stole” din partea credincioșilor, adică erau întreținuți de comunitate, mai ales când nu aveau alte venituri. Pentru a-și spori veniturile, uneori sunt înregistrate abuzuri ale preoților, care cereau mai mult sătenilor în schimbul oficiării unui serviciu religios.

Bisericile românești nu au, în general, o moșie parohială ca și ale celorlalte confesiuni, astfel preoții români trăiau pe pământurile familiale moștenite ori achiziționate, însă iobăgești

și supuse la prestații. Dacă nu erau supuși la robotă, în schimb erau supuși la taxe, daturi, onorari, care creșteau permanent. În afara dărilor către stăpânul de domeniu, preoții erau obligați cu dări către fisc. Acest cens s-a modificat pe parcursul secolului al XVII-lea și era fixat de dietă.

Preoțimea română, majoritar de condiție servilă, avea, în general, aceeași situație cu enoriașii din comunitatea parohială, ameliorată pe parcursul secolului de o serie de scutiri speciale acordate de principii. Prin urmare, ne apare natural faptul ca ea să-și fi dorit recunoașterea între celelalte culte recepte și să beneficieze de aceeași prestanță și avantaje. Tânjirea după statutul clerului așa-numitelor religii oficiale a generat eforturi din partea clerului românesc, pe parcursul secolului al XVII-lea, pentru a intra în rândul nobilimii sau a dus chiar la aderarea unora la calvinism, cea mai influentă confesiune receptă, iar la sfârșitul secolului la acceptarea unirii cu biserica catolică. Desigur, oferta făcută de împăratul Leopold, prin diploma din aprilie 1698, i s-a părut destul de atractivă clerului român care se afla într-o situație economică și socială inferioară

O situație ceva mai bună aveau preoții români nobili. Nobilitatea moștenită, un caz mai rar, se reconfirma în urma unor dovezi și recomandări temeinice. Faptele remarcabile de arme ori slujba militară la o cetate, într-o epocă în care războiul era aproape cotidian, constituiau principalul criteriu după care preoții români puteau obține înnobilarea, iar din această categorie făceau parte cei mai mulți. O dată cu îmbunătățirea sistemului educațional, unii preoți români, care s-au distins prin pregătirea și cultura lor într-un serviciu public, ca scrib sau notar, ori au participat la editarea și tipărirea cărților, au început să fie tot mai mult apreciați în decursul secolului al XVII-lea și răsplătiți cu titlul nobiliar de puterea politică, o putere care se folosea de intelectul lor atât în calitate de funcționari, cât și ca oameni de cultură, într-un stat care punea, din ce în ce mai mult accent, pe difuzarea cunoștințelor prin cuvântul scris. Un alt criteriu, luat mai puțin în calcul, a fost cel religios-pastoral. O pastorație excepțională putea aduce, în anumite circumstanțe și condiții, înnobilarea preotului. În această categorie se încadrează și preoții români calvinizați, care au depus un efort considerabil în misiunea lor pastorală pentru a răspândi învățăturile Reformei și care, din acest motiv, s-au bucurat de o apreciere deosebită din partea principilor calvini, fiind trecuți în rândul persoanelor nobile.

Se pot distinge mai multe căi prin care românii, în timpul Principatului autonom al Transilvaniei au renunțat la credința lor și au îmbrățișat altă credință. În primul rând, sunt acei români, în special elitele, care, fiind convertiți înainte deja la catolicism, au trecut în mare parte la calvinism, o dată cu mulți catolici din etnia maghiară-în rândul căreia elitele erau

asimilate-în momentul când Reforma calvină s-a răspândit în Transilvania și Banat. Este cazul elitelor românilor din Caransebeș, Lugoj și Hațeg. O altă categorie, desigur cea mai autentică și reprezentativă, este a acelor care au urmat școli calvine și catolice, convertindu-se din anumite convingeri împrimate în cadrul formării lor intelectuale. Probabil, cele mai multe convertirii s-au produs în urma căsătoriilor mixte, unde la baza au stat mai întâi sentimentele și nu o convingere religioasă. Asta nu înseamnă că ei nu pot fi considerați apostatați, atâta timp cât ei au renunțat la confesiunea lor pentru confesiunea celuilalt. După cum nu putem să socotim drept apostazie fapta preoților români care au început să slujească în limba română, chiar dacă la recomandarea superintendenței calvine, fără să fi renunțat la ritul răsăritean. Apostatați pot fi considerați acei preoți care într-adevăr au renunțat la credința lor răsăriteană în favoarea celei calvine, atrăgând și comunitatea după ei.

Astfel, românii transilvăneni, în lipsa unei biserici ortodoxe bine organizate, erau dispuși la derapaje de ordin spiritual. Propaganda bisericii calvine, susținută cu sprijinul principilor, și avantajele oferite de aceasta, a exercitat o atracția irezistibilă pentru unii preoți și intelectuali români, determinându-i pe aceștia să-și părăsească credința tradițională.

Manifestările artistice ce țineau de domeniul sacrului ecleziastic, erau, pentru populația românească din timpul principatului, circumscrise unei tradiții bizantine și postbizantine, ce iradia din centrele artistice ortodoxe extracarpatiche. Așadar, prin legăturile sale cu tradiția artistică răsăriteană, ortodoxia transilvăneană a pus o stavilă greu de surmontat de către influențele protestante și catolice. Totuși, tradiția puternic conservatoare a românilor ortodocși și în materie de tehnică artistică, a fost pătrunsă de unele influențe stilistice occidentale, dar nu ca urmare a acceptării unor modele ideatice care stăteau la baza expresiei artistice, ci mai degrabă ca un firesc mimetism pur tehnic și formal, menit să pună în valoare mai bine concepțiile religioase românești. Nu e mai puțin adevărat că, în acest mod, s-au strecurat neobservate și unele motive ori teme din gândirea religioasă occidentală. Atât ctitoriile domnești cât și influențele ori împrumuturile artistice venite de la sud de Carpați, chiar dacă contaminate de suflul artelor occidentale, au reprezentat o rezistență în fața iconocasmului și prozelitismul calvin, iar apoi, de la finele secolului, mărturia statorniciei în tradiția răsăriteană pentru catolicismul care promova unirea.

Cu mici excepții, edificiile de cult ale românilor din Ardeal au reprezentat de-a lungul Evului Mediu un model identitar confesional distinct. Influențele din arta religioasă catolică până la Reforma religioasă s-au manifestat cu precăderea în stilistica și tehnica execuției, cu atât mai puține fiind înrâurile de ordin dogmatic și ideatic. După Reformă, în special în domeniul picturii sacre, iconocasmul profesat de calvini și unitarieni nu a fost în

măsură să deturneze tradiția iconografiei răsăriteană, care a rămas cea mai puternică marcă confesională a identității românilor și care îi diferenția atât de categoric și de vizibil față de protestanți. Iconografia a constituit, prin urmare, și un puternic mijloc de rezistență la propaganda calvină. Dacă tipărirea cărților religioase în limba română i-a apropiat pe românii ortodocși într-un anumit fel de ideologia protestantă, care cultiva propovăduirea cuvântului în limbile vernaculare, pictura religioasă, înfățișând atâtea sfinți bizantini și scene din tradiția răsăriteană, a păstrat un clivaj de netrecut între aceste confesiuni. Efortul susținut pentru copierea în slavonă a manuscriselor teologice cu caracter dogmatic și polemic, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a putut fi determinat de răspândirea noilor curente protestante. Ele demonstrează că biserica ortodoxă română era pregătit din punct de vedere livresc, chiar dacă în haină slavonă, să demaște punctele slabe ale celorlalte confesiuni creștine, considerate eretice, și să atragă atenția asupra prozelitismului lor, precum și să releve dreapta credință a bisericii răsăritene. Acest lucru ni-l dezvăluie și unele manuscrise slavone din Transilvania, unde confruntările confesionale erau mai aprige. Toate aceste manuscrise, care conțineau și texte polemice, vor constitui o sursă de inspirație pentru textele românești polemice, din secolul al XVII-lea, mai elaborate și mai aplicate.

S-a stabilit în urma unor lungi dezbateri în literatura de specialitate că primele traduceri de cărți religioase în limba română (Codicele Voronețian, Psaltirea Scheiană, Psaltirea Voronețiană, Psaltirea Hurmuzaki), care s-au făcut nu întâmplător pe teritoriul Transilvaniei, mai precis în zona Maramureșului, au fost determinate, pe lângă nevoile culturale interne, în bună măsură, de mișcările Reformei religioase. Pornind de la acest fapt s-a considerat că și tipăriturile românești ale lui Coresi, chiar și cele fără conținut protestant au apărut sub influența curentelor reformei.

Cărțile de ritual, liturgice și cele necesare stranei (Ceaslov, Octoih, Minei etc.) continuă să fie preponderent în slavonă, în timp ce în limba română sunt preferate cărțile de învățătură și morale, prezente în cazanii, jittii, cărți de înțelepciune și apocrife. Între tipăriturile românești din intervalul 1560 și 1650, cazaniile ocupă primul loc, abia din ultimul pătrat al secolului al XVII-lea se reia tipărirea cărților de ritual. Cum se poate explica solicitarea atât de mare pentru *cărțile românești de învățătură*, unde sunt explicate și comentate învățături creștine. Pe lângă nevoia firească, credem că redactarea și multiplicarea lor a fost determinată și de competiția cu protestantismul, care nu mai punea accent pe ritual, ci pe predică și explicarea învățăturilor din Biblie. În fața renumiților predicatori calvini, care puteau fascina prin meșteșugul oratoric al predicii, iar mesajul lor putea atrage atenția creștinilor de alte confesiuni, preoții ortodocși, mai ales cei din Transilvania, trebuiau să ridice și ei nivelul

omiletic al prediciei, apelând tot mai frecvent la Cazanii, adevărate culegeri de predici în cel mai pur spirit ortodox. Spre exemplu, sub influență calvină Coresi publică în 1567 *Tâlcul Evangheliei cu Molitvelnic* în anexă, numită și Cazania I coresiană, traduceri după lucrări calvine, iar în 1581 tipărește ca o reacție ortodoxă la acestea, *Evanghelia cu tâlc*, numită și Cazania a II-a coresiană, tradusă din slavonă după un izvor autentic ortodox. Ambele Cazanii au fost în deceniile următoare copiate în funcție de înclinările confesionale ale copiștilor.

Intensificarea propagandei calvine la mijlocul secolului al XVII-lea nu a rămas fără ecou, întrucât au găsit teren prielnic în anumite zone și preoții dispuși să colaboreze. Copiști erau, de asemenea, un bun instrument de răspândire a învățăturilor calvine. Din ignoranță sau urmând anumite comandamente superioare au transcris și copiat texte calvine. Fie din ordinul vreunui episcop, fie a stăpânului de domeniu, de regulă calvin, sau poate din proprie inițiativă unii copiști, dieci sau preoți, au început să transcrie, traducă ori compileze texte calvine. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea diacul Ioan copiază, de unul singur, în localitatea Pociovești, aproape de Beiuș, *Tâlcul Evangheliilor și Molitvelnicul*, tipărite împreună de Coresi. Copierea unei asemenea tipărituri ilustrează, pe lângă materializarea măsurilor propagandistice, insuficiența exemplarelor necesare, epuizate în timp ori distruse de ortodocși. În pofida câtorva lipsuri din Molitvelnic, copia lui Ioan din Pociovești, alături de părți din Cazanie copiate la început de Mihai Românul, sunt expresia clară a propagandei calvine și a instrumentelor sale în ținuturile Crișanei și Zarandului. Însă dimensiunea acestui fenomen nu este dată de alte exemple și de alți copiști procalvini, care au activat în Bihor. Tot pe la jumătatea secolului al XVII-lea popa Jurju din Luncașprie, copiază un codex religios, care conține texte, rugăciuni și litanii calvine, copiate mai apoi de ucenicul său, popa Ioan. Chiar dacă opera copistului Popa Ursu din Cotiglet conține multe texte și influențe ale Reformei calvine totuși nu-l putem socoti pe acesta un preot calvinizat, ci doar unul care a trăit într-o zonă unde calvinismul era puternic înrădăcinat. Cunoscând limba maghiară, a cunoscut cu siguranță și cărțile calvine de cult și de învățătură, pe care apoi le-a introdus în manuscrisele sale, poate la presiunea stăpânilor lui maghiari. În orice caz, el apare ca un slujitor al prozelitismului calvin. De la acest copist s-au păstrat două Cazanii și două Molitvelnice, instrumente livrate foarte eficiente în propaganda calvină. Texte calvine, manuscrise sau tipărite, au circulat mai ales între românii calvinizați, dar întotdeauna cu alfabet latin și ortografie maghiară.

Propaganda calvină în masa mare a românilor ortodocși din Transilvania s-a făcut prin tipar. Una din condițiile impuse de superintendența calvină candidaților la mitropolia din Alba

Iulia era să facă slujba în limba română, să traducă și să tipărească în românește rugăciunile calvine.

În general, propaganda calvină în rândul românilor s-a făcut cel mai eficient prin carte și tipar, deci prin instrumente culturale. Cartea și tiparul sunt singurele care au lăsat urme adânci ale influenței Reformei protestante, în special calvine, în rândul românilor. Celelalte măsuri impuse românilor ortodocși nu au rezistat în fața unui creștinism de factură populară foarte bogat și complex. Românii trebuiau convinși că urmeze învățăturile din cartea sfântă, după principiul *sola scriptura* și nu ritualuri sau tradiții cultice ortodoxe. De aceea, cartea tipărită sau copiată în limba română a fost principala armă de propagandă și în același timp avea o valoare de dogmă. Atunci când ortodocși, și mai ales ierarhi lor, au simțit că, prin carte și tipar, calvinii încercau să destructureze biserica lor, au riposta fără întârziere, tipărind la rândul lor lucrări polemice în care se combătea calvinismul.

Istoria procesului de calvinizare sau a eșecului politicii de calvinizare a bisericii românești din Transilvania a făcut apel, cu precădere, la izvoarele care conțin informații referitoare la instituțiile acestei biserici. Echivalarea denumirii soborului mare ortodox și modul de organizare a acestuia după *Synodus generalis* calvin, sau adunarea preoților și protopopilor din întreaga țară, cu episcopul sau superintendentul în frunte a fost văzută ca o certă influență calvină. Apoi, faptul că atribuțiile soborului mare erau identice cu cele ale sinodului general calvin, iar dreptul bisericesc răsăritean nu prevedea o asemenea instituție, a fost un alt motiv suplimentar să se creadă că a fost copiat după modelul calvin. Când privește influența pe care a avut-o calvinismul asupra instituției soborului mic, acesta a fost considerat ca echivalent al sinodului parțial reformat, având și aceleași atribuții. Studii recente arată că atât instituția soborului mare, cât și soborul mic, au avut o tradiție veche începută înaintea Reformei calvine, iar în timpul acesteia doar s-a adaptat. Prin urmare, restructurarea încercată de superintendența calvină la nivelul adunării sinodale românești din Ardeal nu a reușit să redefinească specificul soborului mare și soborului mic. Singura influență notabilă a fost supervizarea episcopului calvin asupra acestor instituții ortodoxe românești

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Izvoare arhivistice

1. AN-DJ Bihor, fond *Episcopia romano-catolică de Oradea. Instrumenta literalia*
2. AN-DJ Bihor, fond *Capitulul Episcopiei romano-catolice de Oradea. Instrumenta literalia*
3. AN-DJ Bihor, fond *Episcopia ortodoxă Oradea*
4. AN-DJ Bihor; fond *Episcopia romano-catolică Oradea, seria Publico Ecleziastice*
5. AN-DJ Bihor, fond *Protopopiatul reformat Bihor*
6. AN-DJ Bihor, fond *Protopopiatul reformat Marghita*
7. AN-DJ Bihor, fond *Protopopiatul reformat Bihor*
8. AN-DJ Braşov, fond *Primăria oraşului Braşov-Colecţia Stenner II*
9. AN-DJ Braşov, fond *Registre de stare civilă. Făgăraş, Biserica reformată*
10. AN-DJ Cluj, *Colecţia Aranka György*
11. AN-DJ Cluj, *Colecţia de urbarii ale domeniului cetăţii Făgăraş*
12. AN-DJ Cluj, fond *familial Kemény*
13. AN-DJ Cluj, fond *Primăria Oraşului Bistriţa*
14. AN-DJ Cluj, fond *Primăria Oraşului Bistriţa. Documente româneşti*
15. AN-DJ Cluj, fond *Scaunul Arieş, Protocoale*
16. AN-DJ Maramureş, fond *Prefectura judeţului Maramureş. Conscrierea nobilimii comitatului Maramureş*
17. AN-DJ Maramureş, fond *Prefectura judeţului Maramureş. Protocoalele adunării comitatense*
18. AN-DJ Maramureş, fond *Primăria Baia-Mare*
19. AN-DJ Mureş, *Colecţia de documente şi manuscrise a Bibliotecii documentare Teleki Bolyai*
20. AN-DJ Mureş, fond *Colecţia de documente Szabó Mihai*
21. AN-DJ Sibiu, *Colecţia Brukenthal*
22. AN-DJ Sibiu, *Colecţia documente medievale*
23. AN-DJ Sibiu, fond *Documente episcopale*
24. AN-DJ Sibiu, fond *Capitulul evanghelic Bistriţa*
25. AN-DJ Sibiu, fond *Capitulul evanghelic Sibiu*
26. AN-DJ Sibiu, fond *Colecţia acte fasciculare*
27. AN-DJ Sibiu; *Colecţia urbarii şi conscripţii*
28. Arhiva Episcopiei reformate Cluj, fond *Szilagy*
29. Biblioteca Academiei Române–Filiala Cluj, F.T. 363
30. DANIC, *Colecţia microfilme Austria*
31. DANIC, *Colecţia microfilme Italia*
32. DANIC, *Colecţia microfilme Ungaria*
33. DANIC, *Colecţia microfilme Vatican*

34. MOL, *Arhiva fiscală*, fond 71-comisia fiscală
35. MOL, *Arhiva familie Teleki de Târgu-Mureș*
36. MOL, *Libri Regii*
37. BAR, manuscris românesc 4818
38. BCU-Lucian Blaga, manuscris românesc 4325
39. Colecția muzeală a Episcopiei Ortodoxe Oradea, manuscris 22
40. Biblioteca Episcopiei Ortodoxe Oradea, *Molitvelnic*, București, 1722

II. Izvoare edite

1. *** *Călători străini despre Țările Române*, București, 1972
2. *** *Cronici în versuri despre Mihai Viteazul*, prefață și traducere de Olga Cicanci, București, 2004
3. *** *Cronici turcești privind Țările Române*, București, 1966
4. *** *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, editate de Andrei Vereș, vol. IV-XI, București, 1932-1936
5. *** *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572-1717)*, I, ed. István György Tóth, Roma-Budapest, 2002
6. *** *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române (1590-1630). Documente externe*. publicate de Radu Constantinescu, București, 1981
7. *** *Mihai Viteazul în conștiința europeană, (2), cronicari și istorici străini secolele XVI-XVIII*, Editura Academiei RSR, București, 1983
8. *** *Mihai Viteazul în conștiința europeană. Documente externe*. Volumul I, Editura Academiei RSR, București, 1982
9. *** *Mihai Viteazul în conștiința europeană. Relatări și presă*, Volumul IV, Editura Academiei RSR, București, 1986
10. *Bibliografia româno-ungară*, vol. I, editată de Andrei Vereș, București, 1931.
11. *Bibliografia românească veche (1508-1830)*, editată de I. Bianu, N. Hodoș, tom. I, IV, București, 1903, 1944
12. Ciorănescu Al., *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940
13. Cipariu Timotei, *Acte și fragmente latine românești pentru istoria bisericii românești mai alesu unite*, Blaj, 1855
14. Corfus Ilie, *Mihai Viteazul și polonii - cu documente inedite în anexă*, București, 1937
15. Hurmuzaki E., *Documete privitoare la istoria românilor*, vol. II-XV, București, 1897-1913.
16. Hurmuzaki Eudoxiu, Iorga Nicolae, *Documente privitoare la istoria românilor*, Vol. XV, partea a II-a, București, 1913
17. Iorga Nicolae, *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*. București, 1985
18. Iorga Nicolae, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea a II-a, București, 1900
19. Iorga Nicolae, *Scrisori și inscripții ardelenene și maramureșene. II. Inscripții și însemnări, studii și documente*, vol. XIII, București, 1906

20. Lința Elena, *Catalogul manuscriselor slavo-române*, vol. I-II, București, 1980.
21. Lupăș I, *Documente istorice transilvane*, Vol. I, 1599-1699, Cluj, 1940
22. *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, vol. XIII-XIX, Budapesta, 1886-1892.
23. Oltean Vasile, *Catalog de carte veche din Șcheii Brașovului*, Iași, 2004
24. Vereș Andrei, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II-XI, București, 1930-1937.

III. Istoriografie

1. *** *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenburgen*, Klausenburg, 1839
2. *** *Doi cronicari ardeleni din secolul al XVII-lea*, Studiu și ediție de Costin Feneșan, Timișoara, 2001
3. *** *Erdelyi és hódoltsági Jessuita missziók, I/1 (1609-1616)*, Szeged, 1990
4. *** *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, București, 1984
5. *** *Îndreptarea Legii, 1652*, Ediție critică, București, 1962
6. *** *Jezuita okmánytár I/1. Erdélyet és Magyarországot érintő iratok 1601-1606*, Szeged, 1995
7. *** *Școala Ardeleană*, ediție îngrijită de Florea Fugariu, Editura Minerva, București, 1983
8. *** *Timișoara pagini din trecut și de azi*, Timișoara, 1969
9. *** *Urbariile Țării Făgărașului*, vol. I, II, București, 1973, 1982.
10. Achim Viorel, *Banatul în evul mediu. Studii*, București, 2000
11. Adam Sergiu, *Ctitorii mușatine sec. XIV-XVI*, Cluj, 2001
12. Albu Nicolae, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944
13. Alzati Cesare, *Terra romena tra oriente e occidente. Chiese ed etnie nel tardo 500*, Milano, 1982
14. Armbruster Adolf, *Romano-Saxonica. Cronicari români despre sași. Românii în cronică săsească*, București, 1980
15. Barbu Violeta, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările române în secolul al XVII-lea*, București, 2008
16. Barițiu George, *Catehismul calvinesc impus clerului și poporului românesc sub domnia principilor Georgiu Rákoczi I și II*, București, 1879
17. Barițiu George, *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pe 200 de ani în urmă*, vol. I, ediția a II-a, Brașov, 1993
18. Bârlea Ioan, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909
19. Bethlen Nicolae, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, Cluj-Napoca, 2004
20. Binder Ludwig, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Köln-Wien, 1976
21. Bitáy Arpád Dr., *Az erdély románok a pratestáns fejedelmek alatt*, Deciosânmartin, 1925
22. Bocșan Nicolae, Lumperdan Ioan, Pop Ioan-Aurel, *Etnie și confesiune în Transilvania (sec. XIII-XIX)*, Oradea, 1994
23. Boldea Ligia, *Nobilimea românească din Banat în secolele XIV-XVI. Origini, statut, studiu genealogic*, Reșița, 2002

24. Borcea Liviu, *Bihorul Medieval*, Editura Arca, Oradea, 2005
25. Borovsky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapesta 1900
26. Bulboacă Sorin, *Structuri politice și confesionale în banatul Lugojului și Caransebeșului (1552-1658)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2004
27. Bunea Augustin, *Ierarhia Românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904
28. Idem, *Vechile episcopii românești ale Vadului, Giogiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902
29. Bunea D. Augustin, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906
30. Bunta Petru Dr., *Gabriel Bethlen*, Editura Militară, București, 1981
31. Bunytay Vincze, *A váradi püspökség története*, Nagyvarad, 1883
32. Butișcă Constantin, Dudaș Florian, Pinte Cosmin Pr., *Vechea catedrală ortodoxă a Bihorului-Biserica din Velența Orășii*, Oradea, 2004
33. Cartoian Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980
34. Ciobanu Veniamin, *La cumpănă de veacuri (Țările române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea)*, Iași, 1991
35. Constantinescu Radu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș (1527-1546)*, București, 1978
36. Corfus Ilie, *Corespondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia*, Cernăuți, 1935
37. Costea Ionuț, *Solam virtute et nomen bonum. Nobilitate, etnie, regionalism în Transilvania princiară (sec. XVII)*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2005
38. Cotoșman Gh., *Viața sfântului Iosif cel Nou mitropolitul Timișorii și a toată țara Banatului 1650-1656*, Timișoara, 1956
39. Crăciun Ioachim, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566-1608*, Cluj, 1928
40. Cserei Mihály, *Erdély históriája (1661-1711)*, Kiada, Budapest, 1983
41. Csernak Bela, *A református egyház nagyváradon, 1557-1660*. Oradea, 1992
42. Csetri Elek, *Bethlen Gabor életútja*, Editura Criterion (Kriterion), Bukarest, 1992
43. Demény Lajos, *Bethlen Gabor és kora*, Editura politică (Politikaj konyvkiodó), Bukarest, 1982
44. Dinu Tudor, *Mihai Viteazul, erou al eposului grec*, București, 2008
45. Dobrescu Nicolae, *Fragmente privitoare la istoria bisericii române*, Budapesta, 1905
46. Drăgan Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440-1514*, București, 2000
47. Drăgan Nicolae, *Două manuscripte vechi. Codicele Teodorescu și Codicele Marțian*, București, 1914
48. Drăguț V, Săndulescu N., *Arta brâncovenească*, București, 1971
49. Drăguț Vasile, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*, București, 1970
50. Idem, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968
51. Dudaș Florian, *Curtea voievodală a domnitorilor români peregrini în secolul al XVII-lea în Crișana*, Oradea, 2001
52. Idem, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Timișoara, 2005
53. Idem, *Vechile manuscrisele românești din Țara Bihorului*, vol. I Oradea, 2007
54. Idem, *Urme din trecutul Transilvaniei*, Timișoara, 2004
55. idem, *Vasile Sturze Moldoveanul. Peregrinul transilvan (1693-1730)*, Oradea, 1993
56. Duicu Serafim, *Pe urmele lui Gheorghe Șincai*, București, 1983

57. Dumitran Ana, *Religie ortodoxă- religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, Cluj-Napoca, 2004
58. Dumitran Ana, Gudor Botand, Dănilă Vasile pr., *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI-primele decenii ale secolului XVIII)*, Alba Iulia, 2000
59. Dumitrescu Carmen Laura, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978
60. Duțu Alexandru, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, 1972
61. Duzinchievici Gh., *Documente din arhivele polone relative la istoria românilor (secolele XVI-XIX)*, Văleni de Munte, 1935
62. Ehler Johann Jakob, *Banatul de la origini până acum (1774)*, Editura Facla, Timișoara, 1982
63. Feneșan Costin, *Diplome de înnobilitare și blazon din Banat. Secolele XVI-XVII*, Timișoara, 2000
64. Feneșan Cristina, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara (1552-1718)*, Timișoara, 2004
65. Filimon Petre, *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniate*, Arad, 1938
66. Firu Nicolae, *Biserica ortodoxă din Bihor în luptă cu unirea*, Caransebeș, 1913
67. Gheție Ion, Mareș Al, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985
68. Gheție Ion, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974
69. Ghitta Ovidiu, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existență(1667-1761)*, Cluj-Napoca, 2001
70. Göllner Carol, *Gheorghe Rákóczi II (1648-1660)*, București, 1977
71. Gorun Gheorghe, *Biserica românească și societatea transilvăneană. Studii de istorie a bisericii greco-catolice românești*, Editura Logos 94, Oradea, 2002
72. Grama Alexandru, *Instituțiile calvinești în biserica românească din Ardeal. Studiu istorico-canonic*, Blaj, 1895
73. Greceanu Radu, Greceanu Radu Logofătul, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod (1688-1714)*, București, 1970
74. Hancock-Ștefan George, *Impactul Reformei asupra românilor între 1517-1645*, Oradea, 2003.
75. Hașdeu B. P., *Istoria toleranței religioase în România*, București, 1868
76. Hașdeu B.P., *Cuvente den Bătrâni*, tom, II, București, 1984
77. Hintz Johann, *Geschichte des Bisthums der griechisch-nichtunirten Glaubensgenossen in Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1850
78. Hossu Valer, *Nobilimea Chioarului*, Baia-Mare, 2003
79. Ionescu Ștefan, *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*, Cluj-Napoca, 1981
80. Iordan Al, *Mihai Viteazul în folclorul balcanic*, București, 1936
81. Iorga N., *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol I, II, București, 1979.
82. Iorga Nicolae, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Ediția a II-a revăzută și adăugită vol. I, București, 1928
83. Idem, *Istoria literaturii românești*, I, Ediția a,II-a, București, 1925
84. Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989
85. Idem, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902
86. Juhász István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Cluj, 1940
87. Kádár J., *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, vol. IV, Dej, 1904

88. Kraus Georg, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, Editura Academiei, București, 1965
89. Kémenj J, *Memorii*, Cluj-Napoca, 2003
90. Lampe von Frid Adolpho, *Historia Ecclesiae Reformatae Hungaria et Transilvania, Traiecti ad Rhenum*, MDCCXXVIII
91. Laurean Augustin Treboniu, *Documente istorice despre starea politică și ieratică a românilor din Transilvania*, Viena, 1850
92. Lăzărescu George, Stoicescu Nicolae, *Țările române și Italia până la 1600*, București, 1972
93. Leb Ioan-Vasile, *Biserica și implicare. Studii privind istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Cluj, 2000.
94. Luca Cristian, *Petru Cercel. Un domn umanist în Țara Românească*, București, 2000
95. Lupaș Ioan, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, Ediția a II-a, București, 1941
96. Lupaș Ioan, *Din istoria Transilvaniei*, București, 1988.
97. Lupaș Ioan, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Ediția a II-a, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995
98. Lupaș Ioan, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I-IV, Sibiu, 1943
99. Lupaș Marina I, *Mitropolitul Sava Brancovici 1656-1683*, Cluj, 1939
100. Lupaș Ștefan, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, Oradea, 1935
101. Maior Petru, *Istoria bisericii românilor*, vol. I, ediția îngrijită și studiu introductiv de Ioan Chindriș, București, 1995
100. Mangra V. Vasile, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680)*, Arad, 1904
102. Mareș Alexandru, *Sciere și cultură românească veche*, București, 2005
103. Mazilu Dan Horia, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*, București, 1976
104. Idem, *Recitind literatura română veche*, Partea I, București, 1994
105. Mârza Eva, *Din istoria tiparului românesc; Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, 1998
106. Meteș Ștefan, *Din istoria artei religioase române I, Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1928
107. Idem, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, Ediția a II-a, Vol. I, Sibiu, 1935.
108. Idem, *Mănăstiri românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936
109. Idem, *Moșia ardeleană Cetea a Logofătului Ioan din Pitești și iobagii săi*,
110. Idem, *Moșiile domnilor și boierilor din Țările române în Ardeal și Ungaria*, Arad, 1925
111. Idem, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930
112. Mihoc Blaga, *Religie și naționalitate*, Oradea., 1998
113. Mocanu Vasile, *Ioan Căian*, București, 1972
114. Moisa Gabriel, *Istoria Transilvaniei în istoriografia românească 1965-1989*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003
115. Movilă Petru, *Împăcarea bisericii ortodoxe*, Iași, 2002
116. Murdock Graeme, *Calvinism on the Frontier. 1600-1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, 2000
117. Mușlea Candid C., *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1943
118. Neagoe Manole, *Mihai Viteazul*, București, 1994
119. Nicoară Teodor, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800)*, Cluj-Napoca, 2001

- 120.Nilles Nicolao, *Symbole ad illustrandum historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, Vol. I, 1885
- 121.Oltean Vasile, *Școala românească din Șcheii Brașovului*, București, 1989
- 122.Oțetea Andrei, *Renașterea și Reforma*, București, 1968
- 123.Păcuraiu Mircea, *Istoria bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 1992.
- 124.Păcurariu Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ediția a II-a, Vol. 2, București, 1994
- 125.Idem, *Istoria bisericii ortodoxe române*, Vol I, București, 1980
- 126.Idem, *Istoria mănăstirii Prislop*, Arad, 1986
- 127.Panaitescu P. P., *Mihai Viteazul*, București, 2002
- 128.Idem, *Românii și bulgarii*, București, 1944.
- 129.Idem, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965
- 130.Idem, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. I, București, 1961
- 131.Idem, *Petru Movilă. Studii*, București, 1996
- 132.Pavel Const., *Școalele din Beiuș*, Beiuș, 1928
- 133.Periș Lucian, *Prezențe catolice în Transilvania, Moldova și Țara Românească 1601-1698*, Editura Buna Vestire; Blaj, 2005.
- 134.Petrescu C. Ion, *Mihai Viteazul și arta diplomației*, Ploiești, 2001
- 135.Pillat Cornelia, *Pictura murală în epoca lui Matei Basarab*, București, 1980
- 136.Pippidi Andrei, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII*, Editura Academiei RSR, București, 1983
- 137.Piru Al., *Istoria literaturii române, I Perioada veche*, Ediția a treia revăzută, București, 1970
- 138.Pokoly I, *Az erdély reformatus egyház története*, vol II, Budapest 1904.
- 139.Popescu Florentin, *Ctitorii brâncovenești*, București, 1976
- 140.Porumb Marius, *Icoane din Maramureș*, Cluj-Napoca, 1975
- 141.Idem, *Pictura românească din Transilvania I.(sec.XIV-XVII)*, Cluj-Napoca, 1981
- 142.Idem, *Ștefan cel Mare și Transilvania. Legăturile culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Cluj-Napoca, 2004
- 143.Prodan David, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I, București, 1980
- 144.Prodan David, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984
- 145.Pușcariu Ilarion, *Documente pentru limbă și istorie*, Sibiu, 1889
- 146.Pușcariu Ioan Cavalier de, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*. Ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2003
- 147.Idem, *Fragmente istorice. Despre boierii din Țara Făgărașului*, ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2006
- 148.Radosav Doru, *Cultură și Umanism în Banat secolul XVII*, Editura de Vest, Timișoara, 2003
- 149.Idem, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei (sec.XVII-XIX)*, Oradea, 1995
- 150.Révész Imre, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debrecen, 1938
- 151.Rezachevici Constantin, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană secolele XIV-XVI- evoluția unui concept în contextul vremii*, București, 2001
- 152.Rusu Adrian Andrei, *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997

- 153.Sabău Nicolae, *Metamorfoze ale barocului transilvan*. Vol. II, *Pictura*, Cluj-Napoca, 2005
- 154.Salvan Florin, *Viața satelor din Țara Bârsei în evul mediu*(secolele XIII-XVI), București, 1996
- 155.Sârbu Ion, *Istoria lui Mihai-Vodă Viteazul, domnul Țării Românești*, Timișoara, 1976
- 156.Scholtz Béla, *Nagy-várad várának története*, Nagyvárad, 1967
- 157.Sebestyén Gheorghe, *O pagină din istoria arhitecturii României, Renașterea*, București, 1987
- 158.Simionescu Eufrosina, *Monumente literare vechi-codicele de la Cohalm*, Huși, 1924
- 159.Stăniloae D., *Viața și activitatea patriarhului Dositei al Ierusalimului*, Cernăuți, 1925
- 160.Suciu I. D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977
- 161.Szegedi Edit, *Identități premoderne în Transilvania*, Editura Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2002
- 162.Eadem, *Tradiție și inovație în istoriografia săsească între baroc și iluminism*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2006
- 163.Székely Marianne, *A protestáns erdélyi fejedelmek hatása a román kultúra fejlődésére*, Debrecen, 1935
- 164.Szekfü Gyula, *Bethlen Gábor történelmi tanulmány*, Helikon Kiadó, Békéscsaba, 1983
- 165.Șerbănescu Nicolae I. Pr., *Politica religioasă a lui Mihai Viteazul*, Târgoviște, 2001
- 166.Șiadbei I., *Istoria literaturii române vechi*, București, 1975
- 167.Tarnóc Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Gondolat, Budapest, 1978
- 168.Tempea Radu, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*, București, 1969
- 169.Todița Damian, *Mihai Viteazul și Clujul*, Cluj, 2004
- 170.Țigu Gh. Viorel, *Pictura icoanelor pe lemn din banatul secolelor XVII-XVIII*, Arad, 1999.
- 171.Ursuțiu Liviu, *Domeniul Gurghiu (1652-1706)*, Cluj-Napoca; 2007
- 172.Ursuțiu Maria, *Relațiile agrare pe domeniul Hunedoara în secolul al XVII-lea*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1985
- 173.Uspenski Leonid, *Teologia icoanei în Biserica ortodoxă rusă*, Cluj-Napoca, 2005
- 174.Varlaam, *Opere. Răspuns împotriva Catehismului calvinesc*. Ediție critică studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, 1984.
- 175.Veniamin Nicolae, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982
- 176.Vesa Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități*, Cluj-Napoca, 2006
- 177.Voitec-Dordea Mira, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, București, 2004
- 178.Zach Krista, *Orthodoxe Kirche und Romänisches Volksbewusstsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1977

Studii și articole

1. *** *Forme ale păcii în sud-estul european în secolul al XVI-XVII*, în *Revista de istorie*, an. 35, nr.1
2. Abrudan Paul, Avrigean Domnica, *Două documente inedite de la cancelaria din Alba Iulia a lui Mihai Viteazul*, în *R. I.*, tom, 28, nr. 4 , 1975
3. Agache Dumitru, *Mihai Viteazul-apărător al creștinătății*, în *Vârstele unirii. De la conștiința etnică la unirea națională*, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, Iași, 2001

4. Idem, *Câteva precizări despre ctitoriile bucureștene ale lui Ghiorma Banul*, în *Glasul bisericii*, an XXIII, nr 5-6, 1964
5. Idem, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, Cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul*, în *Revista istorică*, tomul 3, nr. 5-6, 1993
6. Idem, *Mihai Viteazul și restaurarea imperiului Bizantin: mărturia ambasadiorilor venețieni la Constantinopol.*, în *Persepective medievale*, Editura Nemira, București, 2002
7. Idem, *Mihai Viteazul și Roma*, în *Revista istorică.*, tom 5, nr. 1-2, 1994
8. Idem, *Mihai Viteazul, Cantacuzinii și marea bănie de Craiova*, în AIIA, „A. D. Xenopol”, XXV, partea II, 1998
9. Idem, *Relațiile între habsburgi și Rusia: misiunea la Moscova a lui Nicolae Warkotsch (1593)*, în *Revista istorică*, tom.IV, 1993 nr. 5-6
10. Idem, *Some Reflections on Michael the Brave's Denominational Policy*, în *Ethnicity and religion in Central and Eastern Europe*, Cluj, 1995
11. Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave*, în *Revue Roumen de Histoire*, tom. XXIII, 1984, nr. 4
12. Anghel Gheorghe, *Ctitoria mitropolitană din Alba Iulia*, în *Mihai Viteazul și Transilvania*, Cluj-Napoca, 2005
13. Arădeanul Eugen, *Contribuții cu privire la viața bisericească românească din părțile arădene în secolul al XVI- XVII-lea*, în *Mitropolia Banatului*, anul 32, nr. 4-6, 1982
14. *Arhivu pentru filologia și istoria*, editat de Timotei Cipariu, Blaj, 1867-1868, 1871-1872
15. Arimia Vasile, Mușat Mircea, *Mihai Viteazu și lupta de eliberare a popoarelor asuprite de imperiul otoman*, în *Din cronica relațiilor poporului român cu popoarele vecine*, Editura Militară, București, 1984
16. Barbălată Oana, *Biserica din Sibiu. Scurt Istoric*, în *R. A.*, nr. 1-2, 1999
17. Barbu Violeta, *Vlahii balcanici în epoca Contrareformeii*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Brăila, 2003
18. Bărbulescu Constantin, *Istoria antropologică și antropologia istorică: discuții din știința franceză*, în *Identitate și alteritate. Studii de imagologie*, nr. 2, 1998
19. Barnea I., *Ctitoriile bisericești ale lui Constantin Brâncoveanu*, în, *BOR*, an CXV, nr. 1-6, 1997
20. Bichicean Gheorghe, *Religia românilor în cuprinsul Constituțiilor Aprobate(Dieta din anul 1653)*, în *Sargeția*, nr, 25, 1992-1994
21. Binder Pavel, *Contribuții privind domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în *Revista de Istorie* , tom, 28, 1975, nr.4
22. Bodogae T. , *Mitropolitul Varlaam ca teolog*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, an XXXIII, nr. 11-12, 1957
23. Bolduma Viorel, *Politica confesională a lui Mihai Viteazul (1593-1601)*, în *Destin românesc*, an X, nr. 1, Chișinău-București, 2003
24. Borcea Liviu, *Satele din Bihor ale lui Gavrilaş Movilă și Constantin Șerban*, în *Crisia*, an. VII, Oradea, 1977

25. Borcea Liviu, *Scrisori de la Constantinopol. Un document cu privire la istoria Bisericii ortodoxe din Bihor în secolul al XVII-lea*, în *Familia*, nr1, 1996
26. Borcea Liviu, *Unitatea de acțiune românească a țărilor române în anii 1658-1660 oglindită în cronică transilvăneanului Ioan Szalárdi*, în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național (Valorificare-Cercetare)* I, RâmnicuVâlcea, 1980
27. Botez Al. A., *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, în *BOR*, an LXXXIII, , nr. 5-6, 1965
28. Bulat T. G., *Mihai Vodă Viteazul și biserica Olteniei*, în *Mitropolia Olteniei*, Anul XXVII, nr. 5-6, 1975
29. Bulat Toma G., *Mihai Vodă Viteazul și biserica din Țara Românească, după izvoare noi*, în *BOR*, an XCVI, nr 5-6, 1978
30. Butuc Iosif, *Biserica ortodoxă română din Tinăud*, în *Trepte vechi și noi de istorie, cultură și viață bisericăască în Eparhia Oradiei, Oradea. Mărturii-evocări*, Oradea, 1980
31. Buzilă Ștefan, *Protopopii Năsăudului*, în *Arhiva Someșană*, nr. 27, 1940
32. Câdea Sp., *Ioan Cernea, episcopul Vadului. Luptător pentru dreptate și ortodoxie*, în *Mitropolia Ardealului*, an X, nr. 11-12, 1965
33. Câdea Sp., *Ioan, Mitropolitul Ardealului din timpul domniei lui Mihai vodă Viteazul*, în *Mitropolia Ardealului*, an X, nr. 11-12, 1965
34. Chelaru Rafael-Dorian, *Mihai Viteazul și ieziții-câteva documente inedite din colecția microfилme Vatican*, în *Arhivele Prahovei*, VI, 2001
35. Chiriac Aurel, *Planimetria bisericilor de zid din Bihor între secolele XII-XV*, în *Artă românească, artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, 2002
36. Chițescu N. *Trei sute de ani de la „Răspunsul la catehismul calvinesc” al lui Varlaam al Moldovei*, în *BOR*, an LXIII, 1945,
37. Cincheza-Buculei Ecaterina, *Implicații sociale și politice în iconografia picturii medievale românești din transilvania secolelor XIV-XV. Sfinții militari*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, nr. 28, 1981
38. Eadem, *Ansamblul de pictură de la Leșnic-o pagină din istoria românilor transilvăneni din veacul al XIV-lea*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, tom 21, nr. 1
39. Ciora Elena, *Biserica din Bungard*, în *MA*, an, II, nr. 5-8, 1957
40. Ciuruș Teodor, *Popa Miron din Sîngiorz, ctitor de biserici*, în *BOR*, an, LCIV, nr. 7-8, 1978
41. Colotelo Mihai, *Zaonicul sfântului ierarh Sava Brancovici*, în *BOR*, LXXIX, nr. 7-8, 1962
42. Crăciun Maria, *Narativ și iconic: Rolul educativ și devoțional al iconografiei referitoare la sfinți în altarele poliptice din Transilvania*, în *Tentația Istorie*, Cluj- napoca, 2003
43. Creangă Corneliu, *Contribuția lui Constantin Brâncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului*, în *M.A.*, an XI, nr. 1-3, 1966
44. Crișan Ioan, *Monumente ecleziastice romanice din Bihor. Noi direcții de investigație arheologică*, în *Crisia*, XXXIX, 2009
45. Cristache Panait Ioana, Greceanu Eugenia, *Biserici românești din Țara Făgărașului*, în *M. A.*, an XVI, nr. 7-8, 1971
46. Cristache-Panait Ioana, *Alba Iulia mărturii arhitectonice ale continuității și unității românești*, în *BOR*, 1-2, 1983

47. Cristache-Panait Ioana, *Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului în lumina relațiilor cu Țara Românească*, în *Buletinul comisiei Monumentelor Istorice*, 1970
48. Dávid Géza, *Limitations of conversion. Muslims and christians in the Balkans in the sixteenth century*, în *Frontiers of faith. Religious exchange and the constitutions of religious identities 1400-1750*, Budapesta, 2001
49. Demény Ludovic, *Secuții și Mihai Viteazul*, în *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, București, 1975
50. Dima Dumitru, *Mitropolitul Dionisie Raly Paleologul și legăturile lui cu Biserica și Țările Române*, în *BOR*, an LXXXIII, nr. 5-6, 1956
51. Dobre Alexandru, *Considerații etnofolclorice pe marginea unui eveniment deosebit: Intrarea triumfală a lui Mihai Viteazul în Alba Iulia-1 noiembrie 1599*, în *Memoriile comisiei de folclor*, tom VII, 1993
52. Dragomir Silviu, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII*, în *Anuarul Academiei Române*, tomul 34, 1912
53. Idem, *Fragmente din Cronica lui George Brancovici*, extras din *Anuarul Institutului de Istorie Națională pe 1923*, Cartea Românească, București, 1924
54. Drăganu Nicolae, *Un manuscris apocrif religios ardelean din sec.al XV-lea?*, în „Dacoromânia”, vol.IX, 1936-1938
55. Drăganu, N. *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea*, în „Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu, București, 1936,
56. Drăgulin Gheorghe, *Popa Neagoslav, un susținător al lui Mihai Viteazul, persecutat pentru drepturile românilor din Țara Bârsei*, în *BOR*, an CXXI, nr. 1-6, 2003
57. Drăguț Vasile, *Considerații asupra iconografiei picturilor murale gotice din Transilvania*, în *Buletinul monumentelor istorice*, XXXIX, 1970, nr. 3
58. Idem, *Lăcașurile românești de zid din nord-vestul țării și însemnătatea lor istorică*, în *Trepte vechi și noi de istorie, cultură și viață bisericească în Eparhia Oradei, Oradea. Mărturii-evocări*, Oradea, 1980
59. Idem, *Un portret necunoscut al lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul monumentelor istorice*, nr. 4, 1972
60. Idem, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea, Ștefan de la Densuș*, în *Studii și comunicări de istoria artei*, tom, 13, nr.1, 1966
61. Drimba Vladimir, *O copie din secolul al XVII-lea a „Tâlcului evangheliilor și „Molitvelnicului” diaconului Coresi*, în „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, anul IV, 1955
62. Dumitran Ana, *Aspecte ale politicii confesionale a principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania*, în *Mediaevalia Transilvanica*, Tom, V-VI, 2001-2002, nr. 1-2, Satu-Mare, 2003
63. Eadem, *Calvinizarea-sinonim al maghiarizării? Cazul Turdaș*, în *Acta Musei Apulensis*, 34, 1997
64. Eadem, *Instituția protopopiatului în biserica românească din Transilvania în secolul al XVII-lea*, în *Acta Musei Napocensis*, XXXII (1995)
65. Eadem, *Instituția soborului mare în biserica românească din Transilvania până la unirea cu biserica Romei*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, XLII, nr. 1-2, 1997
66. Eadem, *Noblețea prin cultură: Familia Pop din Daia*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series historica*, an 2-3, 1998-1999

67. Eadem, *Petrus Szászvárosi alias Pap de Lugoj. Considerații asupra statutului socio-economic al preotului român calvin în secolul al XVII-lea*, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historicanr*, 4-5, 1999-2001
68. Eadem, *Preoți români ortodocși din Transilvania înnobilați în secolul al XVII-lea*, în *Cultura creștină*, seria nouă, anul VII, , nr.2-4, 2004
69. Eadem, *Privilegiile acordate preoților români de principii calvini ai Transilvaniei*, în *Confesiune și cultură în Evul Mediu – in honorem Ion Toderășcu*, Iași, 2004
70. Dumitran Ana, Gudor Botand, *Înnobilarea românilor în epoca principatului autonom al Transilvaniei și semnificațiile sale religioase*, în *Medievalia Transilvania*, II, nr. 1-2
71. Dumitran Ana, Mircea Ioan, *Din istoricul nobleței transilvane. Pe marginea unei diplome nobilitare colective*, în *Identitate și Alteritate*, nr.3, 2002, Cluj-Napoca
72. Dumitran Ana, Mircea Ioan, Gúdor Botond, *Noblețe prin cultură: Ioan Zoba din Vinț*, în *Apulum*, XXXVII, 2, 2000
73. Dumitran Ana, Mircea Ioan, *Noblețea prin cultură: Ștefan Stoia din Ciugud*, în *Anuarul Institutului de Cercetări socio-umane Gheorghe Șincai, Târgu Mureș*, tom. III-IV, 2000-2001
74. Dumitriu Claudia, *Ierarhi ortodocși români în misiuni diplomatice*, în *BOR*, an CXX, nr, 10-12, 2002
75. Dură Ioan V., *Figuri de ierarhi moldoveni: Mitropolitul Gheorghe Movilă*, în *Movilești. Istorie și spiritualitate românească*, vol. I
76. Duzinchevici Gh., *Nouii Documente de la Mihai Viteazul*, în *Revista Arhivelor*, an VII, nr. 2, 1946-1947
77. Edroiu Nicolae, *Cultura scrisă românească în Bihor în sec. XVII*, în *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972
78. Idem, *Posesiunile domnilor Țării Românești și Moldovei în Transilvania (secolele XIV-XVI). Semnificații politico-sociale și cultural-istorice*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, Cluj-Napoca, 1994
79. Idem, *Posesiunile lui Mihai Viteazul în Transilvania și semnificațiile acestora(1596-1601)*, în *Mihai Viteazul și Transilvania*, Cluj-Napoca, 2005
80. Idem, *Posesiunile lui Mihai Viteazul în Transilvania. Semnificațiile cultural-istorice*, în *Analele Universității Oradea*, seria Istorie, Arheologie-Filozofie, Tom III, 1993
81. Felea Alina, *Impactul ottoman în viața cotidiană și mentalitatea orășenilor din Moldova în perioada mijl.sec.XVII-mij. Sec. XVIII*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, 2000, nr.3-4
82. Feneșan Costin, *Un manuscris ardelean din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Acta Musei Napocensis*, VIII,1971
83. Georgescu Ilie, *Ierarhi români, soli diplomatici în veacurile XVI-XVII*, în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul IX, nr. 1-2, 1957
84. Gherman Alin, *O psaltire româno-calvină necunoscută*, în *Lucrări și comunicări științifice*, Cluj, 1973
85. Gherman Mihai-Alin, *Un manuscris bălgrădean puțin cunoscut: Cartea de cântece de la 1642*, în *AUA-Philologica*, 2, 2001
86. Ghitta Ovidiu, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul-Episcopul Serghie*, în *Anuarul Institutului de Istorie și arheologie Cluj-Napoca*, an XXVII, 1985-1986

87. Gîlea Andrei, *O ctitorie a lui Matei Basarab în Ardeal. Biserica din comuna Porcești, județul Sibiu*, în *Omagiul înalt Preasfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940
88. Gîlea Andrei, *O ctitorie Transilvană a lui Matei Basarab din anul 1653*, în *M. A.*, anul III, nr. 1-2, 1958
89. Gonța Gheorghe, *Evoluția politică a Țării Moldovei în ultimul pătrat al secolului al XVI-lea*, în *Revista de istorie a Moldovei*, nr. 3-4, 2000
90. Gorun Gheorghe, *Biserica românească din comitatele vestice ale Transilvaniei sub influență calvină (secolul al XVII-lea)*, în *Byzance apres Byzance. 550 de ani de la căderea Constantinopolului*, Oradea, 2003
91. Greceanu Eugenia, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania(până la sfârșitul veacului al XVII-lea)*, în *Studii și cercetări de istoria artei*, 1972, nr. 2
92. Guboglu Mihai, *Călătoria lui Evliya Celebi efendi în Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. II, Timișoara 1970
93. Gûdor Botond, *Bod Péter și istoria bisericii românești din Transilvania*, în *AUA- Historica*, nr.4-5,1999-2001
94. Gûdor Botond, *De la Baroc la Iluminism: Petrus Bod și valențele discursului istoric preiluminist*, în *Reconstituiri istorice. Idei, cuvânt, reprezentări, Omagiul profesorului Iacob Mârza*, în *Aeternitas*, Alba Iulia, 2006
95. Hitchens Keith, *Clerul român din Transilvania înainte de unirea cu Roma*, în *300 de ani de la unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Cluj-Napoca, 2000
96. Holban T., *Din relațiile lui Mihai Viteazul cu Rușii*, în *Revista istorică*, an. XXI, nr. 7-9, iulie-septembrie, 1935
97. Iorga N., *Documente nouă, în mare parte românești, relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, în *AARMSI*, seria II, tom, XX, 1898
98. Idem, *Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, în *Buletinul Comisiei Istorice a României*, vol. XII, 1933
99. Idem., *Schimbarea episcopilor moldoveni de Mihai Viteazul*, în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IX, București, 1905
100. Idem, *Nichifor Dascălul, exarh patriarhal și legăturile lui cu țările noastre (1580-1599)*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria a II-a, tom XXVII, București, 1905
101. Idem, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în *AARMSI*, seria II, tom, XXVII, 1904-1905
102. Isopescu Cl., *Documenti inediti della fine del cinquecento*, în *AARMSI*, seria III, tom X, 1929
103. Karalevskij Chiril, *Bernandino Qirini, episcop de Argeș*, în *Revista catolică*, București, an IV, 1915, nr. 2
104. Kovács András, *Arta Transilvaniei în epoca principatului*, în *Istoria Transilvaniei*, vol II (de la 1541-1711), Cluj-Napoca, 2005
105. Lechințan Vasile, *Pictori români necunoscuți din primele decenii ale secolului al XVII-lea*, în *Ars Transsilvaniae*, tom III, București, 2003

106. Legenda Denisa, *Copiști de manuscrise românești în secolul al XVII-lea-profilul intelectual*, în „Studii de istorie a Transilvaniei”, Cluj-Napoca, 1994
107. Literat Valer, *Din trecutul Bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea*, în *Revista Teologică*, XXXIII, 1943
108. Literat Valer, Martin Jaray, “Vizite” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului. *Un dar a lui Constantin Brâncoveanu la Făgăraș*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Vol. VII, 1936-1938
109. Lukács Antal, *O diplomă de înnobilitare inedită a unei familii de boieri-preoți Făgărașeni din anul 1633*, în *In memoriam Radu Manolescu*, București, 2006
110. Lukács Olga, *Premisele juridice ale căsătoriilor mixte în biserica reformată din Ardeal, secolele XVII-XIX*, în *Căsătorii mixte în Transilvania. Secolul al XIX-lea și începutul secolului XX*, Arad, 2005
111. Lupăș Ioan, *Două inscripții de la biserica cea mai veche din Săliște*, în *Anuarul Institutului de istorie națională*, V, 1928-1930
112. Idem, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, 1927
113. Idem, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici. 1658-1661*, în *Studii, Conferințe și Comunicări Istorice*, Vol. I, București, 1928
114. Idem, *Un vlădică român năpăstuit la anul 1638. Cine putea fi?*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, Vol. II, Cluj, 1940
115. Lupșa Ștefan, *Clerici români meșteșugari*, în *Studii Teologice*, an, II, , nr.7-8, 1950
116. Magina Adrian, *Confesiune și societate în Banatul montan la granița dintre ev mediu și modernitatea timpurie*, în *Crisia*, XXXVIII, 2008
117. Mareș Alexandru, *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Limba Română*, an XX; , nr. 6, 1971
118. Idem, *Data tipăririi Catehismului calvin 1640-1642?*, în *Limba Română*, an XXIII, nr. 3, 1974
119. Marinescu Dr. At. M., *Luteranismul, calvinismul și introducerea limbii române în bisericele din Ardeal*, în *A.A.R- M.S.I.*, seria a II-a, tom XXIV, 1901-1902
120. Mârza Iacob, *Biserica și viața religioasă la istoricul Zenovie Păclișanu (1886-1957)*, în *A.U.A.-Historica*, nr.7, 2003
121. Mârza Radu, *Implicarea familiei în diplomație la Mihai Viteazul: Practica trimerii familiei proprii ca ostatică la partenerii politici*, în *Revista Bistriței*, XII-XIII, 1999
122. Mateiu I., *Preoțimea românească ardeleană în veacul al XVII-lea. Studiu istoric*, în *Transilvania*, nr. 1, 2, 1911
123. Melchisedec Episcopul, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul*, în *specialu cu calvinismul în veacul XVII-lea și cele doue Sinode din Moldova contra calvinilor*, extras din *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice*, Tom XII, 1890
124. Meteș Ștefan, *O româncă din Țara Românească rescumpără o tipografie și repară biserica calvină din Cluj în secolul al XVII-lea*, în *Revista Arhivelor*, I, nr. 1-3, 1924-1926
125. Miclăuș Lucian, *Evoluția spirituală a românilor sud-dunăreni-repere istorice*, în *Biserică și societate în Banat*, Timișoara, 2005

- 126.Miron Vasile, *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc. O pavăză a ortodoxiei românești în lupta contra protestantismului*, în *BOR*, an, XX, nr. 7-9, 2002
- 127.Nistor Ion I., *Domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în *AAR MSI*, seria III, tom XXVIII, 1946
- 128.Idem, *Școala de copiiști din Șcheii Brașovului*, în „Astra”, anXV, nr.2, 1980
- 129.Niță Fănică, Mârza Iacob, *Atitudine și spirit critic la istoricul Augustin Bunea: Raporturi între ortodoxie și protestantism în Ardealul secolului al XVII-lea, în 230 de ani de la înființarea Eparhiei române-unite de Oradea Mare*, Cluj- napoca, 2008
- 130.Păclișanu Zenovie, *Condamnarea episcopului Ilie Iorest (1640-1643)*, în *Cultura creștină*, anul 2, nr. 5, 1912
- 131.Idem, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preoșimii române din Ardeal și Ungaria*, în *Cultura creștină*, an VI, nr. 5, 1916
- 132.Idem, *Dijmele(decimele) românilor din Ardeal și Ungaria înainte de 1700*, în *Cultura creștină*, nr. 16, an 5, 1915
- 133.Idem, *Istoria Bisericii Române Unite*, Ediția a II-a, Partea I, *Perspective*, nr. 65-68, iulie 1994-iunie 1995, anul XVII
- 134.Idem, *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI-lea și XVII-lea*, în *Cultura creștină*, nr.16, 17, 18, 19 anul I, 1911-1912
- 135.Idem, *Quinquagesima valachorum*, în *Cultura creștină*, nr. 3, 1914
- 136.Păcurariu M., *Ștefan Meteș-cercetător al istoriei bisericii românești*, în *Ștefan Meteș la 75 de ani*, Cluj-Napoca, 1977
- 137.Păcurariu Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în sec. XVI-XVIII*; în *Mitropolia Ardealului*, anul XIII; nr. 1-3, Sibiu, 1968
- 138.Idem, *Mitropolitul Iorest al Transilvaniei-La 300 de ani de la moartea sa*, în *BOR*, anul 96, nr. 9-10, 1978
- 139.Idem, *Viața bisericească a românilor din părțile nord-vestice ale Țării până la începutul secolului al XVIII-lea*, în *Trepte vechi și noi în istoria eparhiei Oradea. Mărturii-evocări*, Oradea 1980
- 140.Pall Francisc, *Fragen der Renaissance und der Reformation in der Geschichte Rumäniens*, în *F.V.K.*, tom 9, nr. 2, 1966
- 141.Páll Francisc, *Informații inedite despre refugiați bulgari în Banat spre sfârșitul sec. XVIII*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. II., Timișoara, 1970
- 142.Peters Cristine, *Mural Paintings, Ethnicity and Religions Identity in Transylvania: The context for Reformation*, în “*Ethnicity ana Religion in central and Eastern Europe*”, Cluj-Napoca, 1995.
- 143.Pillat Liviu, *Între Roma și Constantinopol. Biserica și puterea în vremea lui Ieremia Movilă*, în *Movilești. Istorie și spiritualitate românească*, vol.II, Suceava, 2006
- 144.Pop Ioan Aurel, *Elita românească din Transilvania în secolele XIII-XIV (origine, statut, evoluție)*, în *Nobilimea românească din Transilvania-Az erdélyi román nemesség*, Satu Mare, 1997
- 145.Pop Ioan Aurel, *Identitate și alteritate în Transilvania în timpul confruntărilor din anii 1599-1601*, în *Radu Manolescu*, București, 1996
- 146.Pop Ioan-Aurel, *Decizii referitoare la români în dietele Transilvaniei din timpul lui Mihai Viteazul*, în *Mihai Viteazul și Transilvania. Culegere de studii*, Cluj-Napoca, 2005

147. Pop Ioan-Aurel, *Mihai Viteazul și Transilvania*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 2005
148. Pop Ioan-Aurel, *Patriarhul Kiril Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor*, în *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiul profesorului Nicolae Edroiu*, Presa universitară clujeană, Cluj-Napoca, 2003
149. Popa At., M. Neagu, *Monumente de limbă și literatură veche: Codicele sibian și Cazania de la Cluj, sec. XVII*, în *Mitropolia Ardealului*, an XXVI; nr. 7-9, 1981
150. Popa At., *Bisericile vechi din Lupșa*, în *Acta Musei Napocensis*, XIII, 1976.
151. Idem, *Texte vechi în Cazania lui Varlaam*, în *Mitropolia Ardealului*, an X, nr. 1-3, 1965
152. Popa Atanasie, *Monumente de limbă românească. Codicele Astra din Sibiu*, în *Mitropolia Ardealului*, an VIII, nr. 7-8, 1963
153. Idem, *Un cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: Popa Pătru din Tinăud*, în „*Limbă și literatură*”, an XXI, 1969
154. Idem, *Cărturari bihoreni: Popa Ursu din Cotiglet secolul XVII*, în „*Mitropolia Moldovei și Sucevei*”, an XLIV, nr. 5-6, 1968
155. Idem, *A existat o Cazanie moldovenească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea? În legătură cu izvoarele Cazaniei lui Varlaam*, în *Cercetări de lingvistică*, an X, nr. 1-2, 1965
156. Popescu Anicuța, *Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara românească și Moldova în secolul al XVII-lea*, în *Studii. Revistă de istorie*, tom 23, nr. 1, 1970
157. Rusu A. Adrian, *Aspecte din istoria protopopiatului Hațeg la sfârșitul secolului XVII*, în *Mitropolia Banatului*, XXV, nr. 3-4, 1985
158. Rusu A. Adrian, *Aspects de la Réforme parmi les nobles du Hațeg aux XVI-eme et XVII-eme*, în *Colloquia*, I, nr. 2, 1994 (1996)
159. Rusu Adrian Andrei, *Nobilimea românească și biserica în secolul al XV-lea (exemplul hațegan)*, în *Nobilimea românească din Transilvania-Az erdélyi román nemesség*, Satu-Mare, 1997
160. Sabău Nicolae, *Ikon Lakrymans: De la Hodighitria Niculei la Vera Effigiens B(eatae) V(irginis) Mariae Flentis Claudiopoli I*, în *Ars Transsilvaniae*, XVIII, 2008
161. Semkovicș Laurențiu-Ștefan, *Diploma de înnobilitare cu stemă acordată de principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczi al II-lea Lui Ioan Fonnai, preot român din Remetea Chioarului*, în *B.O.R.*, an CXVIII, nr. 7-12, 2000
162. Sipos Gábor, *Calvinismul la români în Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea*, în Marius Diaconescu (coordonator), *Nobilimea românească din Transilvania. Az erdélyi román nemesség*, Satu Mare, 1997
163. Idem, *Consistoriul Reformat Suprem și problema Unirii religioase a românilor*, în *Annales Univesitatis Apulensis, series Historica*, nr. 6
164. Idem, *Román református ekleziák oltolamlevele 1700-ból*, în *Eurapa Balcanica-Danubiana Carpathica, Annales*, 2
165. Solcan Șarlota, *Făgărașul în istoria românilor (secolele XVI-XVII)*, în *Istoria României. Pagini Transilvane*, Cluj-Napoca, 1994

- 166.Eadem, *Căsătorii mixte din Transilvania în Evul Mediu*, în *Confesiune și căsătorie în spațiul românesc sec. XVII-XXI. Studii de demografie istorică*, Arad, 2006
- 167.Eadem, *Familia preoțească în satul românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Biserica și societate. Studii istorice*, Arad, 2005
- 168.Stoicescu Nicolae, *Mănăstirea Brâncoveanu din Sâmbăta de Sus, un simbol al legăturilor religioase și culturale dintre Transilvania și Țara românească*, în *M. A.*, nr. 1-2, 1986
- 169.Sulică N., *Cronica Protopopului Vasile din Brașov*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, Vol. IX, Sibiu
- 170.Szegedi Edit, *Comemorarea sfinților în Transilvania protestantă (sec. XVI-XVIII)*, în *Banatica*, XIX, 2009
- 171.Șerban Constantin, *Mihai Viteazul și Malaspina de San Severo*, în *R. I.*, Tom, 28, nr. 4, 1975
- 172.Șerbănescu Nicolae I., *Legăturile Patriarhului Meletie Pigas cu Țările Române*, în *BOR*, anul LXIV(1946), nr. 7-9
- 173.Idem, *S-a ținut un sinod antiunionist la Iași în anul 1595 ?*, *B.O.R.*, an LXXXI, nr. 7-8, 1963
- 174.Șipoș Sorin, *Tratatul de la Alba Iulia din 20 mai 1595 și implicațiile sale*, în *Analele Universității Oradea. Seria Arheologie Istorie*, tom. XII, Oradea, 2002
- 175.Ștefănescu Ștefan, *Mihai Viteazu. Între „Respublica christiana” și monarhia absolută*, în *Istoria României. Pagini transilvane*, Fundația culturală română, Cluj-Napoca, 1994
- 176.Idem, *Știri noi cu privire la domnia lui Mihai Viteazul*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol.V, 1962
- 177.Teodor Maria, *Istoriografia iluministă română și Reforma*, în *A.I.I.A- “A.D. Xenopol”*, XXI, 1984
- 178.Teodor Pompiliu, *Politica confesională a habsburgilor în Transilvania(1692-1659). Cazul românesc*, în *Caietele David Prodan*, anul I , nr. 2, 1994
- 179.Idem, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în *R.I.*, tom 4, nr. 5-6, 1993
- 180.Totoi Georgeta, *Date noi în legătură cu Logofătul Ivan Noroceă din Pitești*, în *Apulum*,
- 181.Trâpcea Teodor N., *Timișoara în timpul stăpânirii turcești*, în *Sub semnul lui Clio*, Cluj, 1974
- 182.Tüdös S. Kinga, *Testamentul voievodului Gavril Movilă și al soției sale, Elisabeta Zolyomi*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol.XXV, 2007
- 183.Vârcioroveanu M., *Mihai Viteazul în predica iezuitului Piotr Skarga*, în *B.O.R.*, anul, XCIII, nr. 5-6, 1976

